

Олена Самоїленко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. ТИМКОВСЬКОГО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ СТ.

За часів незалежності Україна здійснила кілька помітних кроків на шляху реформування системи вищої та середньої освіти. Одним із таких стало відкриття, неприбуткових для радянської доби, загальноосвітніх закладів із поглибленим вивченням гуманітарних і природничо-математичних дисциплін – колегіумів, гімназій, ліцеїв. Коріння таких форм освіти знаходимо у 200-літній історії, коли вони почали з'являтися в Україні. Не залишилася осторонь процесів організації та становлення гімназійної освіти і Чернігівщина, де вже на початку ХІХ століття було засновано кілька гімназій. Тому, нам видається, важливим глибоке і різнобічне вивчення досвіду попередників для збалансованого розвитку гімназійної освіти на сучасному етапі.

Одним із найактивніших діячів просвітницького руху на Лівобережній Україні першої половини ХІХ століття був видатний український юрист, педагог і літератор Ілля Тимковський, який відіграв вагомий роль у становленні національної освіти в Харківській і Чернігівській губерніях.

Діяльність талановитого вченого і просвітника І. Тимковського частково знайшла своє відображення у дореволюційній науковій літературі [9], яка високо оцінювала його внесок у розвиток освіти в Україні. За радянських часів ім'я реформатора практично не згадувалось, що пов'язано, з одного боку, з позитивною оцінкою його праці «буржуазною» історіографією, а з іншого, з причетністю до українського національно зорієнтованого просвітництва, яке було захисником державних традицій України. На превеликий жаль, і на сьогодні немає ґрунтовного дослідження науково-педагогічної спадщини цього талановитого вченого і діяча національної освіти.

Ілля Тимковський народився 15 липня 1772 року в Переяславлі Полтавської губернії, але вже у 1777 переїхав з батьками до с. Згарське. Початкову освіту одержав удома, навчався у черницькому Золотоніському Благовіщенському жіночому монастиря.

У дев'ятирічному віці хлопця віддали до Переяславльської семінарії, по закінченні якої, він продовжив освіту в Київській духовній академії. Студенти та випускники академії, щорічно вступаючи на навчання до Московсько-

го університету, писали листи своїм однокашникам до Києва, розповідаючи про життя та навчання у Москві. Саме під впливом цих адресацій, після закінчення духовної академії, Тимковський у вересні 1789 року вступив до Московського університету, де навчався на філософському та юридичному факультетах, виявивши блискучі здібності та різнобічні обдаровання. Він почав друкуватися у московських газетах і журналах, наполегливо займався правознавством і політикою, був відзначений золотою та трьома срібними медалями за студентські роботи [2].

Після закінчення університету в 1797 році Тимковський переїхав до Петербурга, де обіймав різні посади в сенаті та міністерстві юстиції. У січні 1803 року він одержав відразу дві пропозиції на професорство – від Дерптського та Харківського університетів. Вибір було зроблено на користь більш близького до рідної Полтавщини Харкова. Молодий професор яскраво виявив себе у справі підготовки університету до відкриття та на посаді візитера навчальних закладів Харківської округи. Тимковський добрав і готував приміщення для майбутнього університету, збирав пожертви, закуповував навчальне обладнання та ін. А вже після відкриття Харківського університету, впродовж 1803–1811 рр., викладав у ньому цивільне й кримінальне право, загальну словесність [1]. Не менш плідною була діяльність науковця і на посаді куратора Харківської округи, яку він обіймав одночасно здійснюючи викладацьку діяльність. Значною мірою завдяки йому досить швидко зросли та були облаштовані нові гімназії – Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Воронезька, Новгород-Сіверська, Одеська, Таганрозька. Під час ревізії, І. Тимковський перевіряв не лише знання гімназистів, а й учителів, проектував відкриття при університетах короткочасних педагогічних і методологічних курсів для викладачів і наставників.

Перебуваючи на позиціях народництва, просвітник висловив думку про необхідність широкого розповсюдження освіти серед українського селянства. Коли він приїздив у те чи інше місто або містечко, то насамперед вів мову з губернатором, дворянами, жителями про відкриття навчального закладу, доводив його

корисність, намагався залучити всіх до матеріальної підтримки училищ та гімназій. Він не один раз наголошував, що лише там, де школи відкривають не з примусу, а з ініціативи жителів, там навчальні заклади функціонуватимуть успішно.

З ентузіазмом І.Тимковський займався відкриттям гімназій, старався перетворити цю подію на справжнє свято, яке запам'яталося б надовго і дітям, і дорослим. Першими важливими кроками він вважав здійснення допомоги директорам і вчителям в організації навчального процесу та створенні бібліотек, тому намагався передавати свій досвід колегам, навіть складав списки літератури для бібліотек гімназій. Пізніше, у своїх спогадах просвітник із гіркотою зазначав, що в багатьох містечках і селах не було відкрито навчальних закладів у зв'язку з тим, що місцеві поміщики не виявляли зацікавленості в цьому [2].

Під час однієї з поїздок Тимковський вперше відвідав Новгород-Сіверський, який у майбутньому стане йому рідним. 14 червня 1808 року він, як професор Харківського університету і візитер, прибув на відкриття гімназії до Новгород-Сіверського. Провів екзамен з усіх предметів, після чого на педагогічній раді 27 червня оголосив результати вступу до навчального закладу. Із 154 претендентів, що склали іспити, до першого класу гімназії було зараховано 29 дітей, до другого – 27, до першого класу повітового училища – 32, до другого – 26, останні 40 учнів увійшли до підготовчого класу. А вже 29 червня професор оголосив про офіційне відкриття гімназії і зачитав статті нового Статуту, за яким передбачалося, що набір учнів здійснюватиметься за результатами екзаменів, гімназисти розподілятимуться по класах за успішністю. В свою чергу Харківський університет має призначати аудиторів, які повинні займатися зі слабкими учнями для підвищення рівня їх успішності. Досить цікаво виглядала і тогочасна система покарань гімназистів: догана від учителя, стояння біля порогу, позбавлення місця в ряду старшинства за успіхами, догана від директора, сидіння на задній лавці до виправлення, повідомлення рідних про порушення, друге повідомлення від директора, оголошення імені несумлінного учня по всіх класах, переведення в нижчий клас, повідомлення рідних про виключення, виключення з гімназії [2].

Повернувшись до Харкова І.Тимковський ще три роки залишався професором університету. Взагалі, на «харківський» період життя Тимковського припадає великий обсяг різноманітних громадських доручень: він був деканом відділення морально-правових наук, членом правління університету, членом учи-

лищного та цензурного комітетів, членом комітету «для випробовування чиновників і викладання наук молодим людям» [6].

У липні 1811 року вчений вийшов у відставку і переїхав до маєтку дружини в с. Туранівка Глухівського повіту. До речі, його дружиною у 1809 році стала донька першого директора Новгород-Сіверської гімназії І.Халанського. Будучи у відставці І.Тимковський не полишав громадської роботи, входив до складу дворянського комітету, протягом шести років обирався суддею Глухівського повітового суду. Але, коли з'явилася нагода повернутися до освітянської діяльності, він, не вагаючись, взявся до улюбленої справи.

У серпні 1825 року новий попечитель Харківської навчальної округи А.Перовський запропонував І.Тимковський посаду директора Новгород-Сіверської гімназії, яка, після смерті І.Халанського у березні цього року, була вакантною [10].

За спогадами його племінника М.Максимовича, прийнявши гімназію, Тимковський любив її як свою дитину, був у ній весь до виснаження сил, і поставив її на високий щабель досконалості. Так, у 1827 році в гімназії з'явилася посада лікаря з платнею в 500 крб. на рік (як і в директора гімназії). Крім того, були організовані не передбачені програмою заняття з музики і танців за окрему додаткову плату (50 крб. на рік).

У 1828 році Міністерством освіти було видано новий Статут гімназій і училищ. Згідно з цим документом Новгород-Сіверська гімназія у 1833 році перетворилася з 4-х класної на 7-ми класну. Навчальний рік починався з 1 серпня. До цього часу батькам необхідно було подати прохання на ім'я директора гімназії, додавши свідоцтво про народження та свідоцтво про звання та послужний список батька. В гімназію приймали дітей не молодше 10 років. Вступаючи до гімназії, дитина повинна була до цього навчатися в будь-якому повітовому училищі та надати довідку про успіхи у навчанні і поведінку. Якщо дитина до цього ніде не вчилася, то їй при вступі до гімназії влаштовували іспити. З 1833 року гімназія ввійшла до складу тільки створеного Київського навчального наокругу.

У перші роки директорства Тимковського дещо скоротилася кількість учнів, що було пов'язано з його принциповістю та підвищенням вимогливості під час вступних випробувань і перевідних екзаменів. Проте ця тривало не довго. Якщо у 1833 році навчалось 126 гімназистів, то в 1838 їх нараховувалося вже 454. Значне зростання кількості учнів змусило керівництво гімназії одним з перших в імперії поділити перші три класи на два відділення, про що було вказано у

повідомленні попечителя Київського навчально-го округу від 27 грудня 1838 року.

На той час у гімназії були введені нові правила перевідних і випускних іспитів. Випробування на атестат проводились у присутності запрошеної публіки, усіх членів педради. Перевідні іспити проводились комісією у складі директора, інспектора, викладача і двох асистентів за здалегідь підготовленою програмою і білетами. Від учнів вимагалися добре знання наук і не завчені напам'ять відповіді. Кожен учитель ставив оцінки, а потім складався окремих екзаменаційний протокол, до якого окремо вносили оцінки за відповідь і за поведінку. Знання оцінювалися за особливою системою балів. Для кожного предмета була своя найвища оцінка (наприклад, з російської мови в перших трьох класах – 10 балів, в наступних трьох – 9, а в сьомому – 7). У 1835 році було введено п'ятибальну систему оцінювання і за відмінні успіхи учнів почали нагороджувати медалями. Практикувалося переведення через клас, випуск після шостого класу. Екзамен проводились після канікул, а з 1844 року і перевідні, і вступні – у травні.

Директор гімназії І. Тимковський дбав про поведінку та успіхи учнів. Для нагляду за поведінкою та заняттями він призначав учнів з двох старших класів. Ним були складені особливі правила купання в Десні, дотримання яких вважалося обов'язковим. За цими правилами ті, хто хотів купатися, повинні були у певний час приходити до гімназії. Під наглядом чергового учителя та двох-трьох старшокласників вони вирушали до річки у визначене місце.

Сучасники Іллі Тимковського і його учні, зокрема К. Ушинський, М. Чалий, П. Куліш та ін., відзначали розум, енергійність, надзвичайну відповідальність за виконання своїх обов'язків, любов до педагогічної справи свого вчителя.

У Новгород-Сіверській гімназії К. Ушинський навчався з 1833 по 1840 рік, саме під час директорства І. Тимковського, який був для нього улюбленим учителем. Так, у своїх «Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии», К. Ушинський згадував: «У часи Іллі Федоровича Тимковського вихованці гімназії відзначалися на екзаменах у всіх університетах. Між нами жила, ми й самі не знали чому, якась благоговійна повага до науки і до тих небагатьох учителів і навіть товаришів, які одночасно нею займалися» [9].

Життя в гімназії К. Ушинський не ідеалізував, вказував на недоліки у вивченні деяких предметів тощо. І це дало привід великому просвітителю поміркувати над деякими проблемами гімназійної освіти. Видатний педагог вважав, що хоча Новгород-Сіверська гімназія була у

30-х роках XIX ст. однією з кращих в Російській імперії, але і вона не давала широких і ґрунтовних знань навіть найстараннішим учням. Причиною цього, на його думку, були погані підручники та відсутність у вчителів будь-яких педагогічних навичок і методів навчання. Лише за наявності необхідних умов, наголошував Ушинський, навіть посередній учитель зміг би дати хороші знання. Ситуація, яка планування в гімназіях, свідчила, що навіть за наявності у більшості учнів улюблених предметів, навчання не забезпечувало тієї підготовки, якої можливо й потрібно було вимагати від них. Проте, зауважував К. Ушинський, «хоча ми і пізнавали лише дещо із тієї чи іншої науки, і все ж ми любили та поважали те, про що довідувалися, і це було багато» [9]. Більшість сучасних дослідників визнають, що світоглядні засади майбутньої педагогічної та філософської концепції К. Ушинського виникли у нього ще під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії. Власне, він і сам визнавав, що «виховання, яке ми здобули в 30-х роках у гімназії Новгород-Сіверського, було в навчальному відношенні не тільки не нижче, але навіть вище того, яке в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях» [9].

Як згадував відомий український письменник П. Куліш, який також у 1831–1836 рр. навчався у Новгород-Сіверській гімназії, завдяки І. Тимковському, він полюбив гуманітарні науки. «Історию» Кайданова вивчив напам'ять. Захоплювався читанням літературних авторів і разом зі своїми товаришами Сердюковим та Чуйковичем читав балади Жуковського, твори Гете, Шиллера, Пушкіна та інших поетів, вірші яких ходили у переписаному вигляді по гімназії. Великою радістю для П. Куліша та його товаришів було знайомство з творами М. Гоголя, який захопив їх своєю мовою та цікавими сюжетами. Проте П. Куліш звертав більше уваги на твори П. Гулака-Артемівського, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, написані українською мовою. Під їх впливом він сам робив спроби писати українською мовою. На основі розповідей матері П. Куліш написав оповідання «Циган», яке показав своєму вчителю словесності. Слід пам'ятати, що весь навчальний процес проводився російською мовою, а тут особливий вияв інтересу до української словесності. Особливе захоплення у П. Куліша і його товаришів викликав збірник «Украинские народные песни» М. Максимовича, який також був випускником гімназії (1834). «Стала ся книжка у його і в Сердюкова першою над усіма іншими. Заховавсь надовго Гете з Шиллером; забули вони і про Гоголя, і про самого Квітку з його «Марусею», що не раз над нею плакали; приніс Куліш книжку в гімназію – і всі товариші заслухались, як почав їм читати про

Сомка Мушкета, про Коновченка, про Озівських братів, про Хмельницького і Барабаша. Поки носив і читав книжку кожному, що почали вже від нього втікати... Тоді він узяв і вивчив книжку напам'ять, щоб ніколи з нею розлучатися».

У повістях «Феклуша», «Яков Якович», «Уляна Терентіївна» П. Куліш описав своє життя у повітовому училищі та гімназії. Таким чином, для П. Куліша період перебування в гімназії хоча і був складним, про що довідуємося з його повістей, які мають автобіографічний характер, але він був творчим [5].

Однокласник К. Ушинського, відомий освітній діяч і літератор М. Чалий вважав, що саме завдяки І. Тимковському він виніс із навчання в гімназії літературні знання і творчі нахили, що й сприяло його бажанню вступити на слов'янське відділення філософського факультету Київського університету св. Володимира [3].

Як зазначає дослідник історії педагогіки М. Демков, І. Тимковський звертав увагу вчителів на викладання окремих предметів. Зокрема, у викладанні російської граматики рекомендував як аналітичний, так і синтетичний виклад, а при вивченні математики – доведення теорем, а уроки історії, на його думку, повинні супроводжуватися географічними поясненнями. Крім цього він вважав, що вчитель повинен уміти «вещать сердцу примерами», радив читати, пояснювати, зачувати висловлювання та великі уривки з поетичних творів. Як відомо, у першій половині XIX ст. зверталася увага на вироблення чіткого і красивого почерку. А Тимковський, більше того, радив вчителям ще й навчити дітей розбирати будь-який скоропис [4].

Директор зробив багато і для підвищення рівня знань гімназистів. Він вважав, що прилюдний екзамен з його показовістю, заздалегідь підготовленими відповідями не є раціональним. А в практичній діяльності пропонував використовувати перевірку знань гімназистів методом застосування питань, але при цьому радив поєднувати цю методику з поглибленням знань з предмета.

Вимогливість І. Тимковського була однаковою як до учнів, так і до вчителів. Коли під час перевірки знань виявлялося, що учні не зрозуміли вивченого матеріалу та не мали змоги переказати його зв'язано, директор вважав, що в цьому випадку провина не лише учнів. Тому він екзаменував учителів і з'ясовував, хто з них не був готовий до вчительської професії.

Відомо, що І. Тимковський формував у дітей любов до науки, повагу до вчителів і учнів, які з такою ж повагою ставилися до неї і старанно займалися. Для поліпшення знань, вважав педагог, необхідно, щоб у середніх навчальних закладах було два підручники: один доступніший

– для учнів, інший, ґрунтовніший, – для вчителів. Він пропонував, наприклад, на допомогу вчителям повітових училищ підготувати посібник типу «начальное руководство к воспитанию юношества».

Підготовка вчителів як для парафіяльних шкіл, так і для інших закладів освіти, постійно турбувала І. Тимковський, оскільки їх фактично на той час фахово не готували в Російській імперії. Про це він з гіркотою говорив у своїй праці «Общие мнения относительно училищ», наповненій багатьма як позитивними, так і негативними фактами з життя тогочасних середніх навчальних закладів. І. Тимковський сам був добре підготовленим викладачем і цього ж вимагав від інших педагогів. Він вражав своєю ерудицією, знаннями давньої історії, латинської мови, античної літератури. Директор вільно цитував Тацита і Цицерона, Горація і Вергілія. Як людина віруюча, часто трактував біблійні сюжети, але як просвітник – оцінював їх з гуманістичних позицій.

Саме у цій сфері глибоко проявилися його педагогічні погляди. Він любив своїх вихованців, хоча вони і побоювались його. Але це була не стільки боязливість від відчуття можливого фізичного покарання, (директор гімназії заборонив використовувати різки), скільки повага та величезний авторитет керівника.

Така успішна діяльність І. Тимковський викликала бажання у керівництва Київської навчальної округи запропонувати йому в 1834 році посаду директора Ніжинського ліцею, але він відмовився, мотивуючи це бажанням бути ближче до своєї родини та прихильністю до Новгород-Сіверської гімназії. У 1838 році, втомлений багатолітньою працею, Тимковський вийшов у відставку й остаточно оселився в с. Турханівці Чернігівської губернії і зайнявся бджільництвом. У ті часи він надрукував статтю «О состоянии пчеловодства в Черниговской губернии» та свої спогади, які були вміщені в «Москвитянине» за 1852 та 1853 рр. У лютому 1853 році Тимковський помер у рідній Турханівці.

Аналіз науково-педагогічної спадщини І. Тимковського – педагога з глибокої культури, що справляло магічну дію на вихованців і учителів, породжуючи повагу до науки, дає підстави для висновку, що його наукові погляди та організаційно-педагогічна діяльність сприяли поширенню народної освіти серед українського селянства, відкриттю не тільки середніх, а й вищих навчальних закладів. Завдяки діяльності Тимковського розкривалася сутність гімназійної освіти, яка на той час була обмежена, моральним впливом на учнів, вихованням свідомої потреби в самоосвіті, любові до науки та прагненням до навчання. Досягалось це тим, небагатим, що учні

дiзнавалися з рiзних галузей науки, що засвоювалося ними мiцно, з любов'ю та повагою, а не тiльки пам'яттю та холодним розумом.

За спогадами К. Ушинського приклад Тимковського, як широко освiченого та духовного учителя, став орієнтиром для розробленої ним iдеальної моделі особистості вчителя народної школи [7]. Він з гарячою вдячністю завжди згадував про свого старця-директора Тимковського, багато розповідав про нього як про видатного за моральним впливом педагога. В одному зі своїх листів написав так: «Мир праху твоему, почтенный старец! Твоим нелицемерным, продолжавшимся до гроба служением науке, твоим благоговейным уважением к ней и твоею постоянною верою в другую, гораздо более высшую святиню ты посеял в сердцах своих воспитанников такие семена, которые да поможет нам Бог передать своим детям и воспитанникам» [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалеї Д.І. Опыт истории Харьковского университета. – Харьков, 1894. – Т. I–II.
2. Воспоминания И.Ф. Тимковского // Москвитянин. – 1852. – Ч. 5, № 17, 18, 20.
3. Воспоминания М.К. Чалого // Киевская Старина. – 1889. – № 3. – С. 620; № 4. – С. 232; № 5. – С. 327–335; № 6. – С. 15–32; № 7. – С. 157–176; № 8. – С. 443–444.
4. Демков М.И. Очерки по истории русской педагогики. – М., 1909. – 144 с. – С. 57.
5. Куліш П. Твори: у 2-х т. / П. Куліш. – Київ, 1988. – Т. 1.
6. Лавровский Н.А. Из первоначальной истории Харьковского университета // ЖМНП. – 1869. – Октябрь. – С. 242–245, 247.
7. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / К.Д. Ушинский. – М. : Госпедиздат, 1953.
8. Ушинский К.Д. Письма // Педагогические сочинения : в 6 т. / К.Д. Ушинский. – М. : Педагогика, 1988.
9. Ушинський К.Д. Спогади про навчання в Новгород-Сіверській гімназії // Твори : у 6 т. / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1955. – Т. 6. – С. 555.
10. Шугуров Н. И.Ф. Тимковский – педагог прошлого времени // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 402.